

De Haagse poort van tortuur naar rechtvaardigheid

Mischa Wladimiroff

Inleiding

Mijn kleine lezing gaat over de plaats van Den Haag in de ontwikkeling van het strafrecht. De ruimte waar wij nu zijn, is een passende plek om even stil te staan bij de symboliek van de Haagse Gevangenpoort. Deze poort is immers de historische uitdrukking van de plaats van het strafrecht zoals die een groot aantal eeuwen in onze omstreken heeft gegolden. Van oorsprong was de poort niet meer dan de passage van het buitenhof naar het binnenhof, waardoor men van de wereld van de huislieden de wereld van de welgeborenen, de residentie van de landsheer betrad.

Mijn verhaal gaat over beide functies, namelijk de passage van het Baljuwschap Die Haghe naar Den Haag legal capital of the world, met andere woorden de ontwikkeling waardoor Den Haag als plaats in het locale inquisitoir strafrecht zich heeft ontwikkeld tot de prestigieuze vestigingsplaats van internationale gerechten.

Het Hof van Holland

Zoals we in het prachtige boek 'Zeven eeuwen Gevangenpoort' kunnen lezen is de poort mogelijk zo rond 1280 ontstaan als een voorpoort van het gebouw, dat later de Ridderzaal werd, op het binnenhof van de graaf van Holland. De Gevangenpoort in de vorm zoals wij de poort kennen, is waarschijnlijk rond 1370 ontstaan¹. Van oudsher was de rechtspraak het privilege van de landsheer. De rechtsmacht kon in leen worden gegeven en zo ontstond de delegatie van de jurisdictie aan gerechtelijke functionarissen. Omstreeks deze tijd hadden de graven van Holland de oorspronkelijk rondreizende rechtspraak – een systeem dat in Engeland nog steeds bestaat – gecentraliseerd in de nieuwe zetel op het binnenhof. Oorspronkelijk was er één baljuw voor heel Holland, het kerngebied van de grafelijke bezittingen, maar in de 13e eeuw ontstonden meer baljuwschappen en omstreeks het midden van de 14e eeuw het Baljuwschap Die Haghe².

Het strafrecht in die tijd kenmerkte zich door een irrationeel, formalistisch, accusatoir en subjectief karakter. De positie van de rechter was passief. Hij zag er slechts op toe dat het proces zich op de juiste wijze voltrok. Het was niet zijn taak om de schuldvraag te beantwoorden. De actieve rol was voor de partijen, de klager probeerde zijn gelijk te bewijzen en de aangeklaagde zijn onschuld aan te tonen. De belangrijkste bewijsmiddelen waren de eed met de eedhelpers en het godsoordeel³. Het kon er toe leiden dat de aangeklaagde werd opgesloten in de Gevangenpoort.

¹ Jan van den Hoeve, Robert van Lit, Jori Zijlmans, *Zeven eeuwen Gevangenpoort*, Primavera Pers 2007, p. 11.e.v.

² O. Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*, Uitgeverij Verloren 1993, p.125 e.v.

³ M. Van de Vrugt, *Aengaende Criminele Saken*, Kluwer 1982, p. 4-7.

Na de machtsovername door de hertogen van Bourgondië tegen het midden van de 15^e eeuw⁴ verplaatste de residentie van de graven van Holland zich naar Dyon, de hoofdstad van het hertogdom Bourgondië. Van het centrum van de landsmacht zakte Den Haag terug naar een gewestelijk bestuurscentrum, maar door de introductie van nieuwe instituties, zoals de Raad van State, de Rekenkamer en het Hof van Holland⁵, ontstond er een nieuwe situatie. Het Hof vergaderde op het binnenhof in de Ridderkamer op de plaats waar nu de vergaderzaal van de Eerste Kamer is gevestigd en bij bijzondere gelegenheden kwam men in de Ridderzaal bijeen⁶. Het Hof van Holland ontwikkelde zich tot een echt zelfstandig rechtsprekend orgaan⁷, bestaande uit elf leden, die aanvankelijk nog door de landsheer, maar later na de Afzwering⁸ door de Staten werden benoemd. Het Hof had aanvankelijk de hoge rechtsmacht in Holland boven de rechtsmacht van de baljuwschappen en de ambtbachtsheerlijkheden op het platteland, en een exclusieve jurisdictie over het Haagse hofgebied. Na de verzelfstandiging van de Nederlanden kreeg het hof een meer gewestelijke functie en uiteindelijk fungeerde het Hof van Holland alleen nog maar voor Holland en niet meer voor Zeeland.

Voor de opsluiting van gevangenen beschikte het Hof van Holland over de daartoe ingerichte stadspoort, de Gevangendoor. Vanaf de 16^e eeuw veranderde het strafrecht door codificaties, zoals de Criminele Ordonnatiën van 1570. Het werd rationeler, eenvormiger en professioneler⁹. Hierdoor werd het strafrecht vanwege de extra-ordinaire procedure meer inquisitoir, de positie van de aangeklaagde verandert in die van verdachte en daarmee werden de mogelijkheden van verweer sterk geminimaliseerd. Ondanks de centraliserende tendens van codificaties bleef het strafrecht op laag niveau een sterk regionaal en vooral gewoonterrechtelijk karakter behouden. Dit waren de hoogtijdagen van de tortuur. De verdachte werd op de pijnbank gelegd wanneer er onvoldoende bewijs was om hem te veroordelen. Er braken drukke tijden aan voor de Gevangendoor, waar men inmiddels beschikte over een examineerkamer en een pijnkelder. Vanwege zijn ervaringen als gevangene in de Gevangendoor op verdenking van ketterij, ontstonden de geschriften van Coornhert tot verbetering van

⁴ De Zoen van Delft van 1428 bepaalde dat Jacoba van Beieren weliswaar gravin van Holland en Zeeland bleef, doch dat het bestuur over deze gewesten door Philips van Bourgondië gevoerd zou worden. In 1433 moest Jacoba ten gunste van Philips afstand doen van haar rechten en verkreeg het Bourgondische huis de rechten op het graafschap Holland en Zeeland.

⁵ Binnen het Bourgondische rijk bestond een Grote Raad der Nederlanden (de Grote Raad in Mechelen) met daaronder de raden (ook wel hoven genoemd) voor de gewesten, het Hof van Brabant (1427), van Holland (1428), van Friesland (1499), van Utrecht (1529), van Gelderland (1547) en van Overijssel (1553). Van de uitspraken van deze hoven kon men in beroep komen bij de Grote Raad in Mechelen.

⁶ G.Chr. Kok, *In dienst van het recht*, Uitgeverij Verloren 2005, p. 20.

⁷ Krachtens het Groot Privilege van 1477 konden alleen Hollanders en Zeeuwen lid worden en moesten zes van de (aanvankelijk acht) leden van de Raad, academisch gevormde juristen of specialisten van het gewoonterrecht zijn.

⁸ Afzwering van Philips II als landsheer door de Staten-Generaal in 1581 en de instelling van de Grote Raad van Holland en Zeeland in 1582.

⁹ M. Van de Vrugt *ibidem*, p. 11 e.v.

de omstandigheden van gedetineerden¹⁰. Wat er ook veranderde de functie van de Gevangenpoort veranderde niet.

In de 17^e eeuw werd de heersende leer over het gebruik van de tortuur ter discussie gesteld en ontstond een debat over de graden van pijniging, wie wel of niet op de pijnbank mocht worden gelegd en welke procesrechtelijke aspecten in acht moesten worden genomen¹¹. In de loop van de 18^e eeuw nam de afkeer tegen de tortuur nog verder toe¹². De rol van de tortuur werd daarna meer op de achtergrond gedrongen, maar het dominant inquisitoir karakter van het strafrecht bleef in zwang. Aan de kwalijke rol die de vaak met tortuur afgedwongen bekentenis in het strafrecht had gespeeld kwam pas eind 18^e eeuw min of meer een einde. Het is opmerkelijk dat aan het eind van de 20^e eeuw de prominente rol van de bekentenis weer was teruggekeerd in het strafrechtelijke discours. De Commissie Herijking Wetboek van Strafvordering¹³ stelde voor een afzonderlijke procedure voor de bekende verdachte in te voeren. In zo'n procedure zou de bewijsvraag weinig aandacht meer behoeven en zou de berechting zich kunnen concentreren op de straftoemeting. Intussen geldt sinds 2005 dat bij een bekende verdachte in veel gevallen in het vonnis kan worden volstaan met een ongemotiveerde opgave van de bewijsmiddelen¹⁴.

Het oud-vaderlandse strafrecht was zeker tot in de 18^e eeuw typisch het product van op Romeins recht gebaseerd recht dat zich onder de rechtspraak van het Hof van Holland in Den Haag verder ontwikkelde tot Hollands recht, maar geen aanwijsbare invloeden van buiten de Lage Landen onderging. Het Rooms-Hollandse recht verspreidde zich wel via de VOC en de WIC over onze koloniën in de Oost en in de West, alsook in Afrika, waarvan restanten op de Kaap nog zijn terug te vinden. Het aanzien dat Hugo de Groot in de gouden eeuw op het gebied van het volkenrecht in het buitenland verwierf, had geen enkele invloed op het vaderlandse strafrecht. Wij exporteerden wel recht, maar importeerden het niet.

De overgang naar een modern straf(proces)recht

Onder de invloed van de Franse revolutie kreeg de verlichting meer greep op het strafrecht. Met de geschriften van Beccaria¹⁵ ontstond de klassieke school, die meer belangstelling had voor de verhouding tussen de burger en de overheid. De overal in Europa opkomende ideeën vonden ook weerklank bij ons. Na de Bataafse omwenteling humaniseerde ook ons strafrecht en tijdens het Koninkrijk Holland van Lodewijk

¹⁰ D.V. Coornhert, *Boeventucht*, in 1985 bezorgd door A.J. Gelderblom en M. Meijer Drees bij Muiderberg.

¹¹ M. Van de Vrugt *ibidem*, p. 37 e.v.

¹² Jan van den Hoeve, Robert van Lit, Jori Zijlmans, *Zeven eeuwen Gevangenpoort*, Primavera Pers 2007, p. 112.e.v.

¹³ Het is een intrigerende gedachte of de voorzitter van de commissie, Mr. Ch.M.J.A. Moons, oud-president van de Hoge Raad der Nederlanden afstamt van of verwant is met Mr. R. Moons, die in de 16^e eeuw procureur-generaal en vervolgens raadsheer was in het Hof van Holland, en Mr. J. Moons, die in de 17^e eeuw advocaat en vervolgens procureur-generaal was bij dat Hof.

¹⁴ Artikel 359, lid 3 wetboek van strafvordering.

¹⁵ Cesare Markies de Beccaria Bonesana, *Dei delitti e delle pene* uit 1764.

Napoleon verscheen in 1809 het Crimineel Wetboek, waarin het vrijheidsideaal en het gelijkheidsprincipe werden verdisconteerd. De heersende geachte was dat de strafwet voor de burgers het leven, de eer, de goederen moest waarborgen en dat voorkomen moest worden dat onschuldigen werden veroordeeld¹⁶. Op strafvorderlijk gebied bleef de inquisitoire procesvorm nog enigszins intact, ofschoon de tortuur als zodanig werd afgeschaft¹⁷. Het Nederlandse strafrecht ontstijgt het regionale karakter en vindt meer aansluiting bij de moderne ontwikkelingen in Europa. In 1828 kwam een eind aan de functie van de Gevangenpoort als Huis van Arrest doordat de laatste gedetineerden werden overgebracht naar het nieuwe Huis van Burgerlijke en Militaire Verzekering.

Het zou nog tot 1838 duren – dus ruim 20 jaar na het ontstaan van het huidige Koninkrijk der Nederlanden – voordat wij een eigen Wetboek van Strafvordering kregen. Tot die tijd bleef het na de inlijving bij Frankrijk in 1811 van kracht geworden Napoleontische wetboek van strafvordering¹⁸ gelden. Het nieuwe wetboek van 1838 schiep in het voetspoor van de Napoleontische wetgeving voor het eerst tot op het laagste niveau eenheid van de rechtspleging met een nationaal georganiseerde rechtelijke organisatie. De tijdens de Franse tijd ingevoerde juryrechtspraak was al in 1813 afgeschaft en sindsdien werd in Nederland de rechtspraak alleen door de beroepsrechter uitgeoefend. De strafrechtspleging werd nog meer ontdaan van de harde inquisitoire trekjes van het oude recht. De tweedeling van de strafrechtspleging, in een voorbereidend onderzoek waarin het inquisitoire karakter nog het sterkst naar voren kwam en de daadwerkelijk openbare berechting, bleef bestaan. Het Wetboek van Strafvordering van 1838 ademde nog wel de Franse geest uit, maar de ontwikkeling naar een gematigd inquisitoir strafrecht was in het nieuwe wetboek wel zichtbaar. Het tijdens Lodewijk Napoleon ingevoerde Franse Wetboek van Strafrecht hield stand tot 1886, toen ons huidige Wetboek van Strafrecht werd ingevoerd. We kunnen zeggen dat in de 19^e eeuw de basis is gelegd voor ons huidige straf(proces)recht dat sindsdien behoort tot de Napoleontische stelsels, of de inquisitoire rechtssystemen in tegenstelling tot de Angelsaksische stelsels, die behoren tot de accusatoire rechtssystemen.

Het huidige systeem en de internationalisering van het strafrecht

Ons huidige Wetboek van Strafvordering werd in 1926 ingevoerd, maar dateert uit het begin van de 20^e eeuw. De belangrijkste veranderingen waren het verder temperen van het inquisitoire karakter van het voorbereidende onderzoek, het verder waarborgen van opsporingsbevoegdheden en het toekennen van bevoegdheden aan de verdachten in het belang van zijn verdediging. De dominante positie van het openbaar ministerie als een landelijke organisatie, een typisch Napoleontisch trekje, werd gehandhaafd.

¹⁶ Jonas Daniel Meyer, *Essai, sur la question: L'appréciation morale d'une action peut-elle entrer en considération, quand il s'agit d'établir et d'appliquer une loi pénale? Et si elle y entre, jusqu'à quel point peut-elle y entrer*, Amsterdam 1804.

¹⁷ Johannes van der Linden, *Regtsgeleerd, practicaal, en Koopmans handboek*, Amsterdam 1806, tweede deel van het derde boek over de manier van procederen in lijfstraffelijke zaken.

¹⁸ Code d'Instruction Criminelle.

Sindsdien is voortdurend aan de rechtspleging in strafzaken geschaafd, onder meer door de zo-even genoemde Commissie Herijking Wetboek van Strafvordering. De belangrijkste invloed op de moderne interpretatie van het strafrecht en de strafrechtspleging komt zonder twijfel van het in Rome in 1950 gesloten Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden en de daarbij behorende Protocollen, de beslissingen van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens en in het bijzonder die van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Daarnaast kan ook worden genoemd het in 1966 te New York gesloten Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten met het facultatieve Protocol en de beslissingen van het Mensenrechtencomité te Genève.

Nu ik het toch heb over de invloed van de mensenrechtenverdragen, merk ik op dat ons strafrecht eigenlijk pas na de tweede wereldoorlog is geïnternationaliseerd en die veranderingen stroken met de ontwikkelingen in andere landen. De eenwording binnen Europa en de globalisering van de mondiale samenleving heeft geleid tot het internationaliseren van het recht. Dat uit zich in allerlei vormen van internationale samenwerking met behoud van het eigen recht en in supranationaal recht, waarbij bovenstatelijk recht in de lidstaten het nationale recht aanvult of vervangt. Tot voor kort maakte het strafrecht, als uitdrukking van de soevereiniteit van de staat, alleen deel uit van samenwerking tussen de lidstaten van de Raad van Europa. Men wil wel samenwerken, zo lang het eigen strafrecht maar onaangetast en autonoom blijft. Binnen de Europese Unie komt hierin nu langzamerhand verandering, voor zover het om handhaving van financiële- en milieubelangen gaat.¹⁹

Op het gebied van het humanitaire recht dat een interessant onderdeel van het strafrecht is geworden, was al veel eerder van een internationalisering sprake en daarin speelt de plaats Den Haag een belangrijke rol. Daarvoor moeten we weer in de tijd teruggaan.

In de 17^e eeuw schreef Hugo de Groot al over de staat van rechteloosheid die oorlog heet en het recht waaraan men intussen toch gebonden is. Andere auteurs zouden hem in de eeuwen daarna volgen. Het besef dat een gewapend conflict niet tot rechteloosheid mag leiden, kwam aanvankelijk tot uiting in de disciplinerende van de eigen krijgsmacht. Orde en tucht in eigen gelederen reglementeren de krijgsverrichtingen en leidden tot een zekere beperking van de rechteloosheid in de strijd als zodanig. Een belangrijk aspect van dergelijke ontwikkelingen was dat de positie van krijgsgevangenen en van de niet strijdende burgerbevolking enigszins verbeterde. In de loop van de 18^e eeuw ontstonden er voor het eerst bilaterale overeenkomsten tussen staten nopens de behandeling van krijgsgevangenen en het lot der gewonden, in de 19^e eeuw gevolgd door meer algemene afspraken over de beginselen van oorlogsrecht. Uiteindelijk culmineerden deze ontwikkelingen in 1899 tot de eerste Haagse vredesconferentie over de oorlogsvoering, in 1907 gevolgd door de tweede Haagse vredesconferentie. Deze conferenties leidden tot een

¹⁹ H. de Groot, in 1599 beëdigd als advocaat bij Hof van Holland en in 1607 tot advocaat-generaal bij dat Hof, schreef in 1625 *De jure belli et pacis*.

groot aantal verdragen. Enerzijds verdragen met betrekking tot de vraag wanneer een oorlog 'gerechtvaardigd' is: *het ius ad bellum* ofwel het oorlogsrecht. Anderzijds met betrekking tot ontoelaatbare strijdmethoden en overigens ter bescherming van niet (of niet meer) strijdende partijen: *het ius in bello* ofwel het humanitaire recht.

Uit oogpunt van humanitair recht is de vierde Haagse conventie nopens de wetten en gebruiken van oorlog te land uit 1907 dat voorzag in het Landoorlogreglement, de belangrijkste. Al deze Haagse conventies worden over het algemeen gezien als de basis voor het moderne humanitaire recht. De Haagse conventies codificeerden voor het eerst internationaal aanvaarde normen met betrekking tot de methoden van oorlogsvoering en in het bijzonder tot bescherming van hen, die niet of niet meer aan het gewapend conflict deelnemen. Dit nieuwe recht richtte zich aanvankelijk uitsluitend tot staten, omdat de gedachte was dat het staten zijn die oorlog voeren en dat individuen in een oorlog slechts handelen namens de staat. Hoewel staten zich volkenrechtelijk tot naleving van het humanitaire recht verbinden, is na de Eerste Wereldoorlog aarzelend en vervolgens tijdens de Tweede Wereldoorlog de vraag pregnant aan de orde gekomen, of niet alleen staten, maar ook individuen rechtstreeks gehouden kunnen worden elementaire regels van humanitair recht te eerbiedigen. Dit leidde tot de oprichting van het International Military Tribunaal te Neurenberg en een zelfde tribunaal te Tokio. Deze tribunalen werden bevoegd individuen te berechten voor oorlogsmisdrijven in enge zin, bestaande in schendingen van de wetten en gebruiken van de oorlog, alsmede misdrijven tegen de menselijkheid.

De introductie van de individuele strafrechtelijke aansprakelijkheid in het volkenrecht was een mijlpaal. Er ontstond een nieuw rechtsgebied van materieel strafrecht dat zijn grondslag vond in het volkenrecht met als gevolg dat de tot dusver gebruikelijke nationale dimensie van het materiële strafrecht werd verruimd met een internationaal perspectief.

Na de tribunalen van Neurenberg en Tokio werd de strafrechtelijke handhaving in VN-verband in studie genomen door een internationaal comité van juristen. Het comité boog zich over de mogelijkheden van berechting van door individuen gepleegde schendingen van internationaal humanitair recht door een permanent internationaal strafhof. Omdat de oprichting van een dergelijk hof een kwestie van lange adem bleek, gebeurde er decennia lang niets. Inhumaniteiten begaan tijdens het Koreaanse conflict begin jaren vijftig en sindsdien in vele andere brandhaarden van de wereld, werden niet internationaal (maar afgezien van incidenten ook niet nationaal) vervolgd. Eerst tijdens de gruwelijke gebeurtenissen in het voormalige Joegoslavië en daarna in Rwanda, kwam de kwestie van de individuele strafrechtelijke aansprakelijkheid voor schendingen van het internationale humanitaire recht opnieuw in een stroomversnelling terecht. Het inzicht dat een nationale berechting door de eigen justitiële organen van het voormalige Joegoslavië vooralsnog illusoir moest worden geacht, riep de klemmende vraag op of een internationaal strafhof niet geboden was. Net zoals bij de Neurenberg en Tokio tribunalen het geval was geweest, werd een ad hoc oplossing gevonden. In plaats van een mogelijk verdrag in VN-verband tot vestiging van een international strafhof af te wachten, greep de Veiligheidsraad het Handvest van de Verenigde Naties aan om in 1993 bij resolutie het Joegoslavië Tribunaal te Den Haag in het leven te

roepen²⁰. De impact van deze ontwikkeling bleek groter dan men aanvankelijk gedacht had, want in de zomer van 1998 ondertekenden 120 landen in Rome een verdrag tot oprichting van een permanent internationaal strafhof tot berechting van schendingen van internationaal humanitaire recht dat, zoals bekend, ook in Den Haag werd gevestigd. Met de instelling van het strafhof heeft de supranationale strafrechtelijke handhaving van het internationale humanitaire recht een definitieve plaats verworven in de rechtshandhaving. De invloed van het supranationale humanitaire strafrecht op het nationale strafrecht moet niet worden onderschat. De betekenis van de aan mensenrechtenverdragen, zoals het EVRM en IVBP ontleende fair trial beginselen is door het humanitaire strafrecht verder ontwikkeld voor moeilijke situaties, bijvoorbeeld op het gebied van getuigenbescherming en de berechting van machtige personen.

Uitleiding

Aan het eind van mijn lezing gekomen kunnen we vaststellen dat de Gevangenpoort in Den Haag een lange ontwikkeling van ons strafrecht heeft meebeleefd en dat Den Haag na de transformatie van de Gevangenpoort tot een museum, betrokken is gebleven bij belangwekkende ontwikkelingen in het strafrecht op internationaal niveau, die bijdragen tot meer rechtvaardigheid in verscheurde samenlevingen. Den Haag kent inmiddels vele internationale gerechten, die bijdragen aan het prestige van Den Haag als legal capital of the world.

²⁰ In 1994 gevolgd door de instelling van het Rwanda Tribunaal te Arusha in Tanzania.